

Rado Riha*

Badiou, Marx in analiza vrednostne forme blaga

V članku bomo poskušali preveriti, ali je mogoča povezati Marxa in Badiouja na področju, kjer je, ne samo na prvi pogled, njun vsebinsko-tematični stik minimalen, tako rekoč ničten: na področju Marxove kritike politične ekonomije. Naše preverjanje vodi hipoteza, da obstaja homologija med Badioujevo *onto-logiko*, ki je organizacijsko in vsebinsko jedro *Logike svetov*, in, če že ne Marxovo kritiko politične ekonomije v celoti, pa vsaj njegovo *analizo vrednostne forme* v prvem poglavju prvega zvezka *Kapitala*. Strukturna sorodnost obeh miselnih zastavitvev je, če našo hipotezo razvijemo, v njuni *materialistični orientaciji* oziroma v načinu, kako je ta orientacija zastavljena.

Ustavimo se najprej pri Badioujevi onto-logiki. Z njeno kompleksno problematiko se tu ne bomo ukvarjali, za namen članka zadošča, da uvodoma samo na kratko predstavimo, kako jo tu razumemo. Onto-logika je na svoji elementarni ravni Badioujev odgovor na vprašanje, na kakšen način sta med seboj povezani dve temeljni problematiki njegove filozofije: na eni strani *ontološki* problem biti-kot-biti, problem čistega, nekonsistentnega mnoštva, mnoštva mnoštva, na drugi strani *logični* problem pojavitve biti, ki je v tem, da je bit vedno dana v obliki neke situacije oziroma sveta. A če se bit-kot-bit sicer vedno udejanja kot biti-tu-v-nekem-svetu, je Badioujeva bit za razliko od Heglove indiferentna do svoje pojavitve, do svojega biti-tu, tako kot je njena pojavitve vedno kontingentna glede na bit samo. Udejanjenje biti ni zahteva, vpisana v bit-kot-bit, z Badioujevimi besedami, telos biti ni njena pojavitve.¹ Badioujeva onto-logika se zato ne ukvarja z vprašanjem, kako lahko bit-kot-bit pripelje samo sebe do pojavitve – biti-tu je pač način biti-kot-biti. Njena naloga je vse prej opredeliti, na kakšen način je lahko v pojavitvi biti, v njeni vselejšnji svetni lociranosti, navzoč tudi moment biti same. Na kakšen način je torej bit-kot-bit, ki se kot taka v svoji pojavitvi ne pojavlja, v njej vseeno navzoča. Artikulacija te navzoče odsotnosti biti-kot-biti v njenem biti-tu sodi k logični teoriji materializma objekta. Naloga

153

¹ Cf. A. Badiou, *Logiques des mondes* [Ldm], Seuil, Pariz 2003, str. 45.

dialektike je potem, da opredeli, na kakšen način je mogoče priskrbeti momentu ne-svetnega, ne-situacijskega njegovo telo in ga kot takega uveljaviti v svetu.²

Vrnimo se k temu, kar smo imenovali materialistična orientiranost Badioujeve in Marxove misli. Tako pri materializmu onto-logike *Logike svetov*, kakor pri materializmu Marxove kritike politične ekonomije gre za materializem sveta, ki nima, če uporabimo Badioujevo formulacijo, ne nekega spodaj (substancialnega temelja, ki bi ga nosil), ne nekega zgoraj (zunajsvetnega, transcendentnega načela, ki bi ga urejal).³ Tri značilnosti določajo tako Badioujev kakor Marxov materializem sveta brez spodaj in zgoraj.

Prvič, pri obeh avtorjih je materializem, za katerega gre, *logični materializem* oziroma *materializem realnega*. To je materializem, ki ga proizvedejo logične operacije kot *zunanj* posledico svojega *notranjega* logičnega, pojmovnega razvijanja. Proizvedejo ga kot posledico, ki je za logične operacije nujna in v kateri se potrjujejo kot konsistentne in koherentne logične operacije, vendar jih ta posledica hkrati presega. Je nekaj, kar je za njih kontingentno in nanje ireduktibilno.⁴

Drugič, pri obeh miselnih zastavitvah je nosilni moment materialistične orientacije *teorija objekta*. Pri Badiouju je objektu taka vloga pripisana eksplicitno. Teorija objekta oziroma logika pojavitve, transcendentalna logika biti-tu, je poleg teorije teles resnic nosilni element njegove materialistične dialektike. Prav vprašanje objektivnosti je po Badiouju temeljno za razmejitev materialistične

² Minimalna, a absolutno nujna zahteva, ki mora biti izpolnjena, da bi lahko mislili skupaj obe ravni, raven indiferentnosti biti do njene pojavitve, in raven kontingentnosti pojavitve glede na bit, je v tem, da je na ravni pojavitve zarisana tako sled *indiferentnosti biti* do njene pojavitve kakor tudi sled *kontingentnosti pojavitve* glede na bit. V tej dvojni sledi je navzoča bit-kot-bit, bit, ki je nekaj manj kot bit-kot-bit, zgolj njena sled. Badioujev odgovor na vprašanje, na kakšen način je na ravni transcendentalne organizacije biti navzoča tudi na tej ravni odsotna bit-kot-bit, je koncept kraja, *site*, cf. *Ldm*, str. 380.

³ *Ldm*, str. 234. Dodajmo, da je tak svet brez spodaj in zgoraj prav tisti svet razveze sleherne vezi in razkroja sleherne substancialnosti, ki ga na ravni politike rekonstruirata Marx in Engels v *Komunističnem manifestu* kot svet kapitalizma (cf. Karl Marx, Friedrich Engels, *Komunistični manifest*, v Marx-Engels, Izbrana dela, zv. II, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971).

⁴ Za materializem Marxove analize vrednostne forme lahko, v nasprotju z materializmom marksizma, uporabimo tudi trditev, ki jo Pierre Bruno formulira v navezavi na Lacana: da je namreč pogoj avtentičnega materializma *prednost realnega pred resničnim*. Cf. Pierre Bruno, *Lacan, passeur de Marx. L'invention du symptôme*, Point Hors Ligne, Editions érès, Toulouse 2010, str. 28.

dialektike od demokratičnega materializma. *Logike svetov* prinašajo, kot zatrjuje Badiou, novo definicijo objekta, ki jo je treba razumeti kot *logično teorijo*, v celoti tujo slehernemu nauku reprezentacije ali referenta in ki je prav kot taka stvar *materializma*.⁵

Marx svoje analize sistema meščanske ekonomije, ki je hkrati »prikaz sistema [...] in skozi prikaz njegova kritika«,⁶ v nasprotju od Badiouja sicer ne predstavlja kot teorije objekta. A ne glede na to je za Marxovo analizo objektov sistema meščanske ekonomije značilno to, kar je značilno za Badioujevo logično teorijo objekta, da so namreč objekti zanjo, pa naj gre za objekt »kapitalistični produkcijski način« ali pa za objekt »blago« in »denar«, *ne-empirične pojmovne tvorbe*, produkti logične, pojmovne konstrukcije.⁷ Z epistemološkega gledišča bi lahko kritiko politične ekonomije tako opredelili kot Marxov »kopernikanski obrat« na področju politično-ekonomskega mišljenja, saj je njen dosežek v tem, da empirično materijo ekonomskega mišljenja sploh šele spravi na pojem, se pravi, jo preoblikuje v znanstveni objekt v pravem pomenu besede. Tako, denimo, H. Brentel ugotavlja, da je prav Marx odkril specifično ekonomsko-družbeno predmetnost oziroma specifični objekt kapitalistične družbe.⁸ Zaradi odkritja *specifičnega objekta ekonomije* lahko zato za Marxovo kritiko politične ekonomije nedvomno rečemo, da je v strogo epistemološkem pomenu zastavljena kot *teorija objekta*.

Tretjič, prišli smo do tretje značilnosti Badioujevega in Marxovega logičnega materializma. Ne za Badiouja ne za Marxa logično-pojmovna konstrukcija objekta ni ne končni produkt njune teoretizacije ne njen smoter. Skratka, ni že vse – uspešna je takrat, kadar kot njena zunanja posledica iz nje izpade moment materialnega, realnega. Teorija objekta je zgolj prehodni element, ki pelje k možnosti dojetja *realne spremembe*. Realna sprememba pa je sprememba, ki temelji na specifični artikulaciji materialističnega, realnega momenta teorije objekta.

⁵ *Ldm*, str. 46 sl.

⁶ Marx Lasallu, 22. 2. 1858, *Marx-Engels Werke* [MEW] zv. 29, str. 550.

⁷ Cf. tudi M. Heinrich, *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition* [WvW], Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster 2011, 5. izd., str. 175: »ne posamezne kategorije ne kategorialni prehodi nimajo neposrednega empiričnega referenta«.

⁸ H. Brentel, *Soziale Form und ökonomisches Objekt. Studien zum Gegenstands- und Methodenverständnis der Kritik der politischen Ökonomie*, Springer Fachmedien, Wiesbaden, 1989, str. 12 sl.

A bolj kot samo vprašanje materializma je za možnost povezave Badioujeve onto-logike in Marxove kritike politične ekonomije zanimiva tista formalna in materialna konceptualna operacija, na kateri temelji celotna struktura *Logike svetov*. To pa je, z Badioujevimi besedami, suplementacija realnosti Dvojega s Trojim, na kratko, *prehod* od suverenosti Dvojega k *Trojemu* kot notranji izjemi Dvojega.⁹ Pri Badiouju je prehod zastavljen kot integralni del materialistične dialektike, v okviru naše hipoteze o homologiji med onto-logiko in Marxovo analizo vrednostne forme pa ga razumemo na naslednji način: če naša hipoteza drži, mora biti tudi mogoče pokazati, da je operativen in kako je operativen prehod od Dvojega k Trojemu tudi na področju Marxove kritike politične ekonomije. Prehod je namreč pogoj možnosti za zadovoljiv odgovor na ključno vprašanje Marxove analize vrednostne forme »*kaj je vsebina te forme?*«. Skratka, prehod od Dvojega k Trojemu je po našem mnenju nujno treba afirmirati na področju Marxove kritike politične ekonomije. Prehod je potreben, da bi lahko analizirali in razvili njeno vsebinsko raven, se pravi, njen specifični, *logični materializem*.

I

Naše stališče, da je prehod od Dvojega k Trojemu logično-formalna zahteva, na katero mora danes odgovoriti vsak resen poskus reafirmacije Marxove kritike politične ekonomije, bomo najprej upravičili po posredni poti. Za izhodišče bomo vzeli zaključek članka Quentina Meillassouxa »Zgodovina in dogodek pri A. Badiouju« iz l. 2008.¹⁰ V njem se Meillassoux, potem ko je obravnaval *Bit in dogodek* in *Logike svetov*, naveže še na *Svetega Pavla* in Badioujev prikaz sv. Pavla kot »utemeljitelja univerzalizma«, ki je dojel, da je *resnica zadeva borbenosti, ne pa učenosti*. Temu Meillassoux potem dodaja: »V tem smislu predstavlja [Badiou] nedvomno eno od mogočih prihodnjih usod marksizma, ki je od svojega izvora naprej razdeljen na kritično misel in revolucionarno eshatologijo. Velik del bivših marksistov se je odpovedal eshatologiji, češ da gre za religiozni preostanek, ki je eden glavnih virov prometejskih katastrof realnega socializma. Badioujeva enkratnost pa je, kot se zdi, v tem, da iz marksizma izloča njegov eshatološki del in ga hkrati ločuje od njegove, po Badioujevem mnenju iluzorne,

156

⁹ Če navedemo še znano Badioujevo formulacijo: »*Obstajajo samo telesa in jeziki, razen da obstajajo še resnice ... Te resnice so netelesna telesa, jeziki brez smisla, generične neskončnosti, brezpogojni suplementi,*« *Ldm*, str. 12.

¹⁰ Quentin Meillassoux, »Histoire et événement chez Badiou«. <http://michelpeyret.canalblog.com/archives/2016/02/21/33402815.html>

zahteve po ekonomski znanstvenosti, ter ga, polnega zanosa, predaja razpršenim subjektom najrazličnejših bojev, tako političnih kot ljubezenskih. Namesto da bi se kritika ukvarjala z razpustitvijo religiozne iluzije eshatologije, razvija eshatologija dogodka, ki je postala ireligiozna, svojo kritično moč v temačni sedanjosti naših vsakdanjih odpovedovanj«. ¹¹

Kar velja po Meillassoux za Badioujev lik sv. Pavla, velja seveda še toliko bolj za Badioujevo »filozofijo pod pogoji« v celoti: le težko bi se namreč ne stranjali s tem, da je resnica v njej predstavljena in dojeta kot stvar »borbenosti«, ne pa »učene vednosti«. Ne glede na to pa se nam zdi Meillassouxjevo neposredno zoperstavljanje »ekonomske znanstvenosti« in praktično-kritične »eshatologije dogodka« problematično. Problem, ki ga vidimo v taki neposredni zoperstavitvi, je dvojen.

Prvič, Meillassoux govori sicer o marksizmu, a plat »ekonomske znanstvenosti« drži v njem slej ko prej Marxova kritika politične ekonomije. Z zarisano opozicijo pozitivne vednosti na eni strani in borbene resnice na drugi Meillassoux dejansko prevzema in vzdržuje tradicionalno podobo Marxa kot kritičnega teoretika specifičnega področja vednosti, ekonomije. Tradicionalna podoba Marxa kot avtorja kritike politične ekonomije, ¹² ki je zaznamovala delavska gibanja 20. stoletja in bila tudi sestavni del marksizma v njegovih različnih inačicah, je v sebi podvojena. Podvojena je, na eni strani, na podobo Marxa kot avtorja ogromnega korpusa pozitivne, ekonomske vednosti o kapitalističnem produkcijskem načinu in, na drugi strani, na plat Marxa kot kritika, ¹³ pri čemer je Marx-kritik spet podvojen na *teoretsko* kritiko politične ekonomije, na Marxa, ki je izvedel znanstveno revolucijo na področju ekonomije kot znanstvene vede, in na Marxa kot političnega misleca in akterja, ki mu gre v njegovi *teoretski* kritiki za *praktično*, revolucionarno spremembo danega družbenega reda, kapitalizma.

157

Podvojena podoba Marxa je ena od manifestacij usode marksizma, ki se je, če tvegamo poenostavitev, v 20. stoletju razvijal v podobi dveh nasprotujočih si

¹¹ *Ibid.*

¹² Marx jo imenuje v pismu Ferdinandu Lassallu z dne 22.2.1858 »moje ekonomsko delo«. Njegova izjava se v celoti glasi: »moje ekonomsko delo = kritika ekonomskih kategorij oziroma, če ti je ljubše, sistem meščanske ekonomije, prikazan kritično. Je hkrati prikaz sistema [ekonomskih kategorij] in skozi prikaz njegova kritika«. *Op. cit.*, str. 550.

¹³ Cf. k temu M. Heinrich, *WvW*.

zastavitvev. Vse do svojega zatona kot žive misli se marksizem namreč ni znal rešiti antinomije ekonomskega in razrednega redukcionalizma, nihanja med stališčem, da odloča o družbenem dogajanju v zadnji instanci ekonomska baza, in stališčem, da je dejavnik, ki odloča v zadnji instanci, praksa političnih in ideoloških bojev. Lahko bi tudi rekli, da ni znal prignati do njenega pojma Marxove na videz enostavne izjave, da je kritika politične ekonomije *prikaz* sistema ekonomskih kategorij in skozi prikaz njegova *kritika*.

Meillassouxjevo vezanje prihodnje usode marksizma na nasprotje znanstvene vednosti in borbenega delovanja v zaključku njegovega članka nam naravnost vsiljuje naslednjo misel: zdi se, da je, potem ko je zlom realnih socializmov oznanil tudi zaton tradicionalne podobe tako Marxa kakor tudi marksizma, nekaj od te uhojene podobe vendarle ostalo živo. In sicer prav forma podvojenosti tako Marxove kritičnoekonomske zastavitve, podvojene na njen pozitivno-znanstveni in njen kritično-politični del, kakor tudi marksizma in njegovih dveh antinomičnih zastavitvev, prednosti instance ekonomije, področja »znanstvene vednosti«, vs. prednosti instance politično-ideoloških bojev, področja »borbene resnice«. Ohranila se je prav tista forma, in v tem je za nas temeljna problematičnost Meillassouxjeve argumentacije, ki je bila eden od generatorjev krize marksizma, v kateri se je marksizem nahajal že veliko pred zrušenjem realno obstoječega socializma. Kar pomeni tudi: o dvojnosti »pozitivne vednosti« in »borbene eshatologije dogodka« je danes mogoče govoriti le pod pogojem, da smo vzeli krizo marksizma resno. Vzeti krizo resno, pa je to, kar imenuje Badiou na nekem drugem mestu subjektiven, natančneje, subjektiviran odnos do krize. Odnos implicira, da smo kot subjekti krize vzeli krizo nase, šli skozi njo in stopili iz nje.¹⁴ Prekoračitev krize je po našem mnenju vezana na naslednjo zahtevo: po zlomu tradicionalne podobe Marxa in marksizma se je nujno treba znebiti tudi tega, kar je od nje še preostalo. To pa so, kot nam z vso očitnostjo kaže Meillassouxjeva argumentacija, formalne razlagalne sheme v okviru Dvojega: v njenem primeru je to opozicija »ekonomske vednosti« in »borbene resnice«, če poenostavimo, opozicija teorije in prakse. Marx sam sicer ni marksist, vendar je njegova misel danes neločljiva od marksizma: znebiti se zadnjih preostankov tradicionalnih miselnih shem marksizma je zato nujen pogoj tudi za reafirmacijo Marxove kritike politične ekonomije, vsaj tisto reafirmacijo, ki je

¹⁴ Za subjektiviran odnos do krize napotujemo na Badioujevo opredelitev treh možnih drž do krize v *Ali je mogoče misliti politiko*, prev. R. Riha, Založba ZRC, Ljubljana 2004.

pripravljena vzeti krizo marksizma resno. Ni torej nedolžnega marksističnega branja *Kapitala*.

Drugi problem, ki ga vidimo v dvojici, s katero operira Meillassouxjev članek, je povezan s prvim. Formuliramo ga lahko takole: če je opozicija znanstvene vednosti in borbenosti resnice pertinentna za dojetje Badioujeve filozofije, potem bi bilo treba iz *Logike svetov* in zarisa onto-logike v njej izločiti kot odvečno, torej nepotrebno, skoraj celotno »Veliko logiko« in njeno teorijo objekta oziroma logike pojavitve. Logična teorija objekta, ki jo Badiou razvija, je, če se še enkrat spomnimo, tuja slehernemu nauku reprezentacije ali referenta in je znamenje materializma onto-logike. Kot taka je eden od dveh ključnih elementov materialistične dialektike – drugi je teorija resničnostnih teles – če jo izločimo iz *Logike svetov*, izgubimo tudi materialistično orientacijo Badioujeve filozofije. Če izgubimo njeno materialistično orientacijo, pa izgubimo hkrati z onto-logično zastavitvijo tudi ireligioznost eshatologije dogodka.

Velja pa tudi nasprotno: če teorije objekta, kot sami postavljamo, ni mogoče izločiti iz onto-logike kot organizacijskega jedra *Logike svetov*, potem lahko po našem mnenju odpravimo in hkrati ohranimo nasprotje med ekonomsko znanstvenostjo in borbeno resnico na podlagi hipoteze, da obstaja homologija med onto-logiko *Logike svetov* in Marxovo kritiko politične ekonomije v *Kapitalu*, pri čemer je, kot smo postavili, nosilni element te homologije *materialistična orientiranost* obeh del. V tem primeru bi bilo tisto, kar vsebinsko in formalno organizira problemsko zastavitev tako enega kakor drugega teoretskega dela, če za naš namen uporabimo Badioujevo dikcijo, prav specifični kontrast med ekonomsko znanstvenostjo in borbeno resnico¹⁵, kontrast, ki se manifestira v logičnem materializmu Marxove misli.

II

Našo hipotezo o homologiji med Badioujevo in Marxovo miselno zastavitvijo bomo zdaj poskušali upravičiti bolj neposredno. Njeno veljavnost bomo preverili na področju Marxove kritike politične ekonomije. Obširno področje Marxove

¹⁵ »Pot materialistične dialektike organizira kontrast med kompleksnostjo materializma (logika pojavitve ali teorija objekta) in intenzivnostjo dialektike (živa utelesitev v postopke resnice).« *Ldm*, str. 46.

kritike politične ekonomije bomo pri tem zožili na en sam, vendar ključen segment: na začetno analizo vrednostno določenega produkta dela, blaga, natančneje, na analizo njegove vrednostne forme. Marxova analiza vrednostne forme blaga je prikaz načinov, kako se pojavlja vrednost blaga, od njegove enostavne, preko razvite ali totalne in obče vrednostne forme vse do zadnje, denarne forme, v bistvu pa je kompleksen odgovor na enostavno vprašanje »zakaj ta vsebina to formo?« oziroma, kot se glasijo Marxovi stavki: »Politična ekonomija je, čeprav nepopolno, analizirala vrednost in vrednostno velikost ter odkrila vsebino, skrito v teh formah. Nikoli pa ni niti zastavila vprašanja, zakaj privzema ta vsebina to formo, zakaj se torej delo prikazuje v vrednosti in mera dela z njegovim časovnim trajanjem v vrednostni velikosti produkta dela.«¹⁶ Vprašanje se ne ukvarja z delom, ki je vsebina vrednosti, ukvarja se z vrednostjo samo. Sprašuje, zakaj ima vrednost kot taka, vrednost, vzeta sama na sebi neko *od sebe ločeno, osamosvojeno* pojavno obliko.

Kaj torej dobimo, če apliciramo na to Marxovo vprašanje, kot smo to zahtevali zgoraj, badioujevski prehod od Dvojega k Trojemu? Če anticipiramo odgovor, ki ga bomo širše razvili v nadaljevanju: dobimo možnost, da v odgovoru na to vprašanje podrobneje določimo denarno formo v njeni funkciji izjeme Tretjega glede na izključnost Dvojice vsebine in forme. Pojemovni prikaz pojavitve vrednosti v okviru analize vrednostne forme je prikaz nečesa, kar nima svojega predmetnega referenta, kar pa vseeno obstaja. Prikaz pojavitve vrednosti je hkrati tudi že konstrukcije svojega referenta, in sicer konstrukcija, ki ji ustreza neka realna predmetnost. Konstrukcija tega referenta stoji in pade z možnostjo pojmovnega razvitja tiste druge, vrednostne predmetnosti, ki jo ima blago poleg svoje naturalne, čutne predmetnosti. Kar pomeni: stoji in pade z uspešnim razvitjem predmetnosti denarnega blaga.

160

Marxovo vprašanje »zakaj ta vsebina to formo?« operira s pojmovno dvojico vsebina/oblika in je dejansko heglovski dialektiki zvesta zahteva po *posredovanosti* vsebine in oblike. Rezultat njune posredovanosti v okviru analize vrednostne forme je na formalni ravni to, kar nemški razlagalci Marxa imenujejo *Formgehalt*, se pravi, *formna vsebina*. Vse, v prvi vrsti pa status materialistične dialektike, je seveda odvisno od tega, kako to posredovanost in formno vsebi-

¹⁶ K. Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije*, zvezek 1, knjiga 1, [K1], Cankarjeva založba, Ljubljana 2012, str. 63/64

no kot njen rezultat razumemo. Jasno je, da formna vsebina ni zgolj seštevek vsebine in forme. Prav tako pa je tudi ne smemo reducirati na tisti trivialni tip dialektične posredovanosti vsebine in forme, v veliki meri ljub tudi tradiciji heglvskega marksizma, ki se zadovolji z razumevanjem formne vsebine kot vselej že s formo določene vsebine oziroma vsebinsko razvite forme, z nečim torej, kar v bistvu ni kaj več kot njuna kombinacija ali zmes.

Po našem mnenju nas denarna forma kot rezultat Marxovega razvijanja vrednostne forme naravnost sili k sklepu, da je Marxovo posredovanje vsebine in forme zvesto tistemu tipu dialektike, o katerem govori Badiou, ko zapiše, da v skladu s Heglom »dialektika« pomeni, da je »bistvo sleherne razlike v tretjem terminu, ki zaznamuje razmik obeh drugih«. ¹⁷ V tem smislu je formna vsebina kot rezultat posredovanosti vsebine in forme nekaj, kar je ireduktibilno tako na formo kakor na vsebino, presežek nad njuno posredovanostjo. Namesto dvojega, vsebine in oblike, imamo strukturo trojega: obstajata samo vsebina in oblika, razen da obstaja še formna vsebina, ki ni *ne* vsebina *ne* forma, pač pa obstaja natanko v preseku: kot presek obeh. Lahko bi rekli tudi, da je materializacija dvojne negativnosti, *materializacija praznine*, ki jo prinaša dvojni *ne*. ¹⁸

A kaj v Marxovi analizi vrednostne forme ustreza *formni vsebini*, torej vsebini, ki se kot izjema Tretjega dodaja Dvojemu vsebine in forme? Vsebini, ki je ireduktibilna na posredovanost vsebine in forme, čeprav je njen rezultat? Izhodišče našega odgovora bo Marxova opredelitev vrednostno določenega produkta dela, blaga, na začetku *Kapitala I*. Blago je delovni produkt, ki ga določata dva faktorja, oziroma je nekaj »dvocepega«, »*ein Zwieschlächtiges*«, če prevedemo nekoliko bolj dobesedno Marxovo sopomenko za dva faktorja. Dva cepa, na katera je razcepljeno blago, sta uporabna vrednost in, vsaj na prvi pogled, menjalna vrednost. Vsaj na prvi pogled zato, ker je menjalna vrednost zgolj pojavna forma tega, kar imajo različna blaga skupno, to pa je njihova *vrednost*. Prava razcepljenost blaga je njegova razcepljenost na uporabno vrednost in vrednost, na uporabno in na vrednostno reč. Na empirični, pojavni ravni pa se to, z Marxovimi

¹⁷ *Ldm*, str. 12.

¹⁸ Formna vsebina je vsebina, ki je ireduktibilna na svojo vselejšnjo določenost s formo, in je forma, ki je organizirana okoli vsebinskega presežka, ki ga proizvede kot čista forma. Je vsebina same forme, tista njena vsebina, zaradi katere ima forma, in ravno v tem je epistemološko novum Marxove analize (vrednostne) forme, svojstven primat nad vsebino oziroma interesom za neposred(ova)no vsebino.

besedami, »notranje nasprotje« prikazuje v obliki »zunanjega nasprotja« med uporabno vrednostjo in menjalno vrednostjo kot samostojno pojavno oziroma izrazno formo vrednosti.¹⁹

Marxova opredelitev dvojice uporabne vrednosti in vrednosti kot »notranjega nasprotja« blaga nam seveda preprečuje, da bi oba faktorja oziroma cepa blaga razumeli preprosto kot dve sestavini blaga, ki skupaj prebivata v blagu in bi ju lahko dobili, če bi blago uspeli nekako razstaviti na njegova dva cepa. Kako naj razcepljenost blaga in Marxovo dialektiko notranjega in zunanjega nasprotja pravzaprav razumemo?

Prvo, kar bomo pri odgovoru na to vprašanje upoštevali, je, da blago, ki je predmet Marxove analize, ni empirično dana entiteta, pač pa je logično oziroma pojmovno *konstruiran objekt*. Marxova pojmovna konstrukcija objekta »blago« je pri tem zgrajena na abstrakciji od vseh konkretnih, uporabnovrednostnih lastnosti delovnega produkta kot blaga, prav tako tudi na abstrakciji od vseh značilnosti konkretnega dela, potrebnega za njegovo produkcijo. Materializem analize vrednostne forme temelji na redukciji oziroma izbrisu materialnosti kot nečesa neposredno, empirično danega.

Zaradi te Marxove prekinitve z empirizmom se bomo v prvem koraku naše razlage razvojnega niza vrednostnih form blaga v prvem poglavju *Kapitala 1* oprli na logiko označevalca. Gre namreč za logiko, ki prav tako temelji na redukciji materialnosti oziroma na mortifikaciji stvari same. Oprli se bomo na dve načeli tiste označevalne logike, ki jo je na podlagi strukturalistične lingvistike F. Saussurja razvil J. Lacan, na načelo diferencialnosti in načelo sistemskosti.²⁰ Načelo diferencialnosti nam pomaga razložiti, v kakšnem pomenu je razcepljenost blaga »notranje nasprotje« blaga, ki se pojavlja v obliki »zunanjega nasprotja«. Načelo sistemskosti pa nam pomaga razumeti specifično občost vrednostne določitve produkta dela, splošneje rečeno, univerzalistični značaj blaga in blagovne produkcije.

162

¹⁹ *K 1*, 49/50. Izpeljava vprašanja »zakaj ta vsebina to formo?« bi bila: »Zakaj potrebuje vrednost neko od sebe ločeno, osamosvojeno formo?«.

²⁰ Opiramo se na prikaz Lacanove rabe označevalne logike v seminarju 1, 2, 3, 4 iz leta 1984/5 Jacquesa-Alaina Millerja (neavtorizirana objava).

Začnimo z načelom diferencialnosti, se pravi, z elementarno ravnijsko označevalne logike. Za označevalec velja, če ponovimo njegovo splošno znano osnovno definicijo, da se določa v razliki do drugega označevalca. Oziroma, kot se glasi znana Lacanova opredelitev označevalca: označevalec je to, kar zastopa subjekt za drugi označevalec, $S_1 - \$ - S_2$. Homologija z blagom je na tej elementarni ravni neposredna: blago je, kot smo rekli, vrednostno določen produkt dela. Vendar pa blago svoje vrednosti ne izraža na samem sebi. Tako kot določanje »v razliki do« velja za označevalec, velja tudi za blago, da se določa, se pravi, izraža svojo vrednost edino v razliki-razmerju do drugega blaga. Šele v tem razmerju, v tej razliki do samega sebe, pride blago k sebi kot vrednostno določenem produktu dela. In tako, kot velja, da označevalec reprezentira subjekt za (vselej) drugi označevalec, $S_1 - \$ - S_2$, velja v primeru blaga, da blago reprezentira vrednost za (vselej) drugo blago, torej $B_1 - V - B_2$. Tej osnovni formalizirani pojavni obliki blaga ustreza to, kar imenuje Marxova analiza enostavna vrednostna forma blaga: x blaga A = vredno y blaga B.²¹

Subjekt, ki se nahaja v presledku dveh označevalcev, je v gornji formuli prečrtan, in sicer zato, ker v označevalem nizu ne more priti do svoje biti. Prečrtati pa je treba tudi vrednost, ki pride, natančneje, ki naj bi prišla do svojega izraza v enostavni vrednostni formi. V prečrtanosti vrednosti je *za nas* tista »skrivnost« vrednostne forme, o kateri govori Marx.²² Skrivnost, ki žene razvijanje vrednostnih form od enostavne vrednostne forme do denarne forme, je v tem, da blago v svojih vrednostnih formah v nasprotju s tem, kar te vrednostne forme so, so pa formalizirani *vrednostni izrazi* blaga, ravno *ne more* priti do svoje vrednostne določitve. Oziroma, ko blago v denarni formi končno le pride do svojega vrednostnega izraza, je to določitev neke predmetnosti, ki je ni mogoče določiti, predmetnosti brez razpoložljivih predmetnih določitev. A glede skrivnosti prečrtane vrednosti moramo biti natančni. Skrivnost ni neposredno sama *odsotnost* vrednosti v nizu njenih izrazov. Skrivnost je v tem, da je ta *odsotnost* način, kako je vrednost ravno *prisotna*. Na to mislimo, ko trdimo, da je vrednost blaga v njegovih vrednostnih formah prisotna le kot nedosežena, z drugimi besedami, kot vselej že prečrtana. Pojasnimo zdaj naše trditve.

²¹ K1, str. 39.

²² *Za nas*: zapuščamo torej raven Marxovega samorazumevanja, ne pa tudi, kot upamo, konceptualne in metodološke zastavitve njegove analize vrednostne forme. Marxov stavek se glasi: »Skrivnost sleherne vrednostne forme tiči v tej enostavni vrednostni formi. Analiza te forme je torej tista prava težava.« K1, str. 40.

Da blago v svoji enostavni vrednostni formi ne more priti do svoje vrednosti, ni težko razumeti. Blago ni namenjeno menjavi samo z enim blagom, kot to zapiše ta forma. Namenjeno je menjavi s potencialno neskončno množico blag. V menjavi z enim samim blagom ostaja njegova vrednost nedoločena. A njegova vrednost ostaja nedoločena tudi v naslednji, razviti vrednostni formi, kjer je blago v vrednostnem razmerju s potencialno neskončnim nizom drugih blag. Nedoločena ostaja ravno zaradi odprtosti, načelne nedokončanosti tega niza. V prvem primeru je torej v razmerju premalo blag, v drugem jih je preveč. Zdi se, da je rešitev teh težav z izrazom vrednosti dosežena s tretjo po vrsti, z občo vrednostno formo blaga. Do nje pridemo z enostavnim obratom razvite vrednostne forme. Blago, ki je izražalo svojo vrednost v neskončnem nizu *vseh drugih* blag, postane s tem obratom blago, v katerem *vsaj druga* blaga najdejo svoj vrednostni izraz. Postane obči ekvivalent, torej izraz *vrednosti nasploh*, s katerim je vrednostna forma vseh drugih blag izražena kot »enostavna in skupna, torej obča«. ²³ Obči ekvivalent je blago, ki stoji vsem drugim blagom nasproti kot obči izraz oziroma reprezentant njihove vrednosti. Na eni strani preoblikuje neskončni niz blag v celoto blag, na drugi strani je iz tega blagovnega univerzuma samo izključeno. V primeru obče vrednostne forme je torej blag ravno prav, ravno prav pa jih je takrat, ko tvorijo blagovni univerzum, v katerem eno blago manjka, tisto, ki blaga sklene v celoto vseh.

Z občo vrednostno formo smo dejansko že stopili na področje veljavnosti drugega načela označevalne logike, načela sistemskosti. Sistemskost je logična posledica diferencialnosti označevalca: da bi lahko označevalni niz nekaj pomenil, se mora na neki točki skleniti z označevalcem, ki zaznamuje, poenostavljeno rečeno, da je bilo izrečeno vse, kar je bilo v danem primeru treba reči. Gre za izjemen označevalec, ki zapre ostale v sistem oziroma celoto Vseh: celota vseh obstaja edino pod pogojem, da je še eden več. Sistemskost je, kot smo rekli, logična posledica diferencialnosti, Marxovo razvijanje vrednostnih form pa je zgrajeno tako, da opozori na logično posledico same sistemskosti. Posledica je v tem, da se označevalca, ki prešije označevalni niz v celoto oziroma sistem vseh, drži neki *zunaj – oziroma neoznačevalni presežek*. V primeru vrednostnega razmerja blag je to *zunajvrednostni presežek* tistega blaga, ki s tem, da reprezentira *vrednost nasploh*, prešije ostala blaga v celoto. Prav ta *zunajvrednostni presežek* zastopnika *vrednosti nasploh*, ki je posledica načela

²³ K1, str. 53.

sistemske, je tisto, kar nam omogoča vstop v problematiko formne vsebine, se pravi, v problematiko specifične materialnosti denarnega blaga.

Vendar obča vrednostna forma ne uspe rešiti težave, ki jo imata enostavna in razvita vrednostna forma s prikazom vrednosti blaga. Ne le zaradi očitne empirične hibe te forme, da lahko namreč, načelno vzeto, katerokoli blago zavzame mesto občega ekvivalenta. Težava je v sami strukturi ekvivalentske forme. Vsa blaga v njej sicer izražajo svojo vrednost enotno in obče v enem samem blagu, toda zaradi izključenosti tega blaga iz sveta vseh ostalih blag, obči ekvivalent strogo vzeto sam ni več blago. S tem pa izgubi tudi svojo zmožnost, da na ustrezen način, torej z »objektivno trdnostjo« in »obče družbeno veljavnostjo«,²⁴ izraža vrednost. Negativne konsekvence, ki jih ima izključenost občega ekvivalenta za prikaz vrednosti, postanejo manifestne z vrednostno formo, ki deluje kot dovršitev obče vrednostne forme in s katero se niz vrednostnih form zaključí, z *denarno formo*. Denarna forma nastopa s pretenzijo, da odpravlja pomanjkljivost obče vrednostne forme, ki je v tem, kot smo zapisali, da lahko v njej vsako blago blagovnega sveta – in torej nobeno zares – prevzame vlogo občega ekvivalenta. Z denarno formo se namreč vloga občega ekvivalenta omeji na eno samo blago. Naturalno telo tega izključenega in izključnega blaga je zdaj izraz vrednosti vseh drugih blag.²⁵

Z omejitvijo reprezentanta *vrednosti nasploh* na eno samo blago pride tudi do tega, kar je za denarno formo Marxovega prikaza bistveno: naturalna forma denarnega blaga, ki je postalo izključni obči ekvivalent, se *zraste*, če uporabimo Marxov izraz, z njegovo vrednostno formo.²⁶ Denar je blago, pri katerem naturalna forma neposredno, v svoji čutno nazorni predmetnosti, velja za vrednostno formo, natančneje, katerega naturalna forma je neposredno tudi že predmetnost same vrednosti. Na začetku tretjega razdelka »Vrednostna forma ali menjalna vrednost« Marx pripomni, da se vrednostna predmetnost od običajne, čutno oprijemljive predmetnosti reči razlikuje po tem, da ne vemo, *kje bi jo prijeli*.²⁷ Z

²⁴ Za oba izraza cf. *K1*, str. 56.

²⁵ Za Marxa je blago, ki je, in sicer, kot zapiše, zaradi družbene navade, prevzelo vlogo občega ekvivalenta kot zastopnika vrednosti, še zlato; *ibid*.

²⁶ »forma neposredne obče zamenljivosti ali obča ekvivalentska forma je zdaj zaradi družbene navade dokončno zraščena s specifično naturalno formo blaga zlato.« *Ibid*.

²⁷ Cf. *K 1*, str. 39. Nanašamo se na Marxovo shakespearjansko prisposodbo, da se »vrednostna predmetnost blaga od vdove Furje [lika Shakespearovega dela »Henrik IV«] razlikuje po tem, da ne vemo, kje bi jo prijeli«; v nemškem izvorniku *Kapitala* se zadnji del stavka glasi:

denarnim blagom pa imamo pred seboj vrednost, ki ima telesno, čutno nazorno predmetno formo. Pri denarju torej vemo, kje in kako lahko vrednostno predmetnost »primemo«. Za denarno formo bi lahko rekli, da je v njej vrednost končno prišla do svojega izraza. Bi lahko skoraj rekli, če smo natančni. Skoraj zato, ker lahko zdaj vrednostno predmetnost sicer »primemo«, imamo pa zato opraviti z drugim problemom – da namreč vrednostne predmetnosti ne moremo določiti. Da torej ne vemo, kaj pravzaprav držimo v roki. Vrednostna predmetnost je modus predmetnosti, ki je obstoječi svet in njegova dvojica materialnih in duhovnih entitet ne poznajo in za katero ni na razpolago nobenih predmetnih določitev.

Oglejmo si še enkrat strukturo denarnega blaga. Denar je vrednostna forma, v kateri se vrednost kot to, kar je skupno vsem blagom, kot *občost*, ki abstrahira od vseh *partikularnih* lastnosti blag, kot taka vrednostna abstrakcija vzpostavi v tem, od česar abstrahira, v partikularnosti nekega blagovnega telesa. Natančneje, vzpostavi se, ker je to blagovno telo nekaj enkratnega, v neki enkratni partikularnosti, torej *singularnosti*. Denar je neko singularno telo, ki je hkrati točka eksistence obče vrednostne abstrakcije *kot obče*. Vrednostna predmetnost je, formalno vzeto, občost, ki ima kot občost svojo bit v točki zanjo nedosegljive singularnosti. V vrednostni predmetnosti denarnega blaga nam Marx predlaga nekaj, kar je, če uporabimo Badioujevo formulacijo v njegovem besedilu »Scena Dvojega«²⁸, Eno, ki je iz sebe ven Dvoje, Eno Dvojega, v kar se da čisti obliki – ne da bi imel sam na razpolago pojmovni aparat, s katerim bi lahko dojel tako v sebi razcepljeno Eno.

Cena, ki jo mora, vsaj na prvi pogled, Marxova analiza vrednostne forme plačati za to, da v njej vrednost blaga naposled le pride do svojega ustreznega izraza v vrednostni predmetnosti denarja, je visoka: da se jo sicer »prijeti«, je čutno oprijemljivo navzoča, vendar se izmika vsem obstoječim predikativnim določilom predmetnosti. Ni ne fizična ne metafizična, ne čutna ne nadčutna. Še najbliže ji pridejo Marxove ironične opredelitve blaga kot čutno-nadčutnega dejanstva, kot pošastne predmetnosti itn.

«...daß man nicht weiß, wo sie zu haben ist«, cf. *Kapital Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, zv. 23, str. 63. Prevod »da ne vemo, kje bi jo prijeli«, je naš; slovenski prevod se odloča za prevod Mateja Bora angleškega izvirnika »A man knows not where to have it«, »človek ne ve, kam naj jo dene«, cf. *K 1*, str. 39. Glede našega prevoda cf. tudi. <http://www.englishpage.net/showthread.php?6975-a-man-knows-where-to-have-her>

²⁸ Cf. A. Badiou, »Scena Dvojega«, prev. A. Zupančič, *Analecta* 11, Ljubljana 1999.

Ena od najboljših interpretacij Marxove kritike politične ekonomije, interpretacija M. Heinricha, se zato odloča, da je Marxova določitev denarnega blaga kot *utelesitve* oziroma *upredmetenja* vrednosti zgrešena. Karkoli lahko, po Heinrichu, reprezentira denar, predmetenost vrednosti ni zares nekaj predmetnega, materialnega, ustrežnejše je, če jo razumemo kot »predmetni refleks družbenega razmerja«. Heinrichova kritika je po našem mnenju nezadostna,²⁹ vendar ni mogoče prezreti, da se dotika dejanskega problema Marxove analize vrednostne forme: da se sicer konča s pojmovno, logično izpeljano utelesitvijo vrednosti kot druge sestavine blaga. Vendar ne ponudi, vsaj ne eksplicitno, logičnih operacij, s katerimi bi lahko določili ontološki status upredmetenja vrednosti. Če formuliramo konec analize vrednostne forme v jeziku stare dileme: ali je Nekaj ali ni Nič, potem bi lahko rekli, da se Marxova analiza konča s trditvijo, da vrednost *je* Nekaj. Ne glede na to odločitev za Nekaj, pa določitev tega Nekaj pri Marxu umanjka. Tako da se na koncu zdi, da tam, kjer je Marx videl Nekaj, vendarle ni Nič.³⁰

Iz te zagate se lahko rešimo po našem mnenju le na en način. Tako, da vztrajamo, če že ne na črki, pa vsaj na duhu Marxove analize. Kar pomeni naslednje: pri Marxu je sicer predmetnost denarja vezana na denarno blago, konkretno, na zlato. Vztrajati na duhu Marxove analize pa zahteva, da vežemo materialnost denarja na logično operacijo razvijanja vrednostnih form, ne na neki že dani »zunanji predmet«, ki bi imel funkcijo reprezentanta čutno-nadčutne predmetnosti vrednosti. Skratka, da vežemo vrednostno predmetnost na to, da je referent vrednosti, toda referent, ki je rezultat konstrukcije same vrednostne analize. Vrednostna predmetnost je rezultat, ki je zunanja posledica notranjega pojmovnega razvijanja in je kot taka nekaj realnega. Prav s svojo izpadlostjo iz pojmovne konstrukcije, s svojo zunanostjo, potrjuje torej njeno uspešnost in deluje kot konstrukciji strogo notranji moment.

167

Vrnimo se zdaj k našemu izhodiščnemu vprašanju, kako je treba razumeti razcepljenost blaga, prav tako pa tudi k naši trditvi, da ja na področju analize vrednostne forme mogoč in potreben prehod od Dvojega k Trojemu. Končni rezultat

²⁹ Nezadostnost te kritike je vsebovana že v njenem nosilnem pojmu »refleksa«, ki ostaja na ravni adekvatnosti med mišljenjem in realnostjo, torej pod ravniyo minimalne dialektike med realnostjo in mišljenjem.

³⁰ Kar pomeni tudi: predmetnost denarja je znamenje tistega kraja v danem svetu, kjer lahko pride do realnih sprememb.

našega pregleda niza vrednostih form – pojavitev vrednosti blaga v obliki neke čutno-nadčutne predmetnosti, ki je, ni je pa mogoče določiti – nam namreč omogoča, da formuliramo tako odgovor na vprašanje o razcepljenosti, kakor tudi, da upravičimo našo zahtevo po prehodu od Dvojega k Trojemu.

Če se ozremo iz končnega rezultata analize vrednostnih form nazaj na enostavno vrednostno formo, lahko ugotovimo, da je pravzaprav že v tej vrednostni formi na dva načina dovolj jasno zarisano, kaj je vrednost kot drugi faktor blaga. Nedoseženost vrednosti v enostavni vrednostni forma nam pove, *prvič*, da vrednostni faktor blaga strogo vzeto ni več kot neko *prazno mesto*, ki sodi k blagu. Vrednost je vpisana v blago kot nična razlika, ki blago ločuje od njega samega in ga v tej ločenosti od njega samega sploh šele postavlja kot blago. Kot blago ga postavlja, *drugič*, v drugem blagu, katerega telesna, predmetna eksistenca postane vrednostni izraz prvega blaga. Ta predmetna eksistenca je sicer od prvega blaga ločena, blagu zunanja, vendar gre za zunanost, ki mu je strogo notranja, saj šele v njej pride do svoje blagovne eksistence. Blago je, nam pove začetek *Kapitala 1*, razcepljeno na uporabno reč in na (menjalno) vrednost. Toda v sebi je razcepljena tudi vrednost sama. Nastopa v dveh oblikah, na eni strani kot praznina, na drugi strani kot neka predmetnost, ki je pojavna oblika te praznine. Če hočemo biti natančni, moramo torej od dvojega uporabne reči in vrednosti preiti k trojemu. V luči prehoda od Dvojega k Trojemu se razcepljenost blaga kaže takole: blago je razcepljeno na vrednostno razcepljeno blago, se pravi, na Dvoje čutne uporabne reči in nadčutnega občega vrednosti, to Dvoje pa suplementira izjema Tretjega, eksistenca blaga v obliki neke zunajvrednostne, presežne predmetnosti, ki ni ne čutna ne nadčutna, pač pa obstaja kot *materializacija praznine*, do katere pripelje ta dvojni *ne*.

168

Marxova delovna teorija vrednosti je kot monetarna teorija tudi že kapitalaska teorija.³¹ Za podrobnejšo določitev te presežne predmetnosti bi bilo zato seveda treba upoštevati še njeno nadaljnjo formno določitev, določitev kapitala. A to, kar smo razvili doslej, nas vendarle že upravičuje k naslednjemu sklepu: Marxova monetarna teorija delovne teorije vrednosti vpeljuje v svet blagovne produkcije neko predmetnost, ki ni del tega, blagovnega sveta, neko posebno, presežno predmetnost, ki je vselej nekaj več in drugo od same sebe. Kot blagov-

³¹ Cf. H. Brentel, *op. cit.*, str. 256: »Vrednostno teorijo je mogoče kot delovno teorijo vrednosti razložiti le kot kapitalasko teorijo«.

nemu univerzumu izvzeta predmetnost je navzočnost možnosti nekega drugega in drugačnega sveta.

Literatura

Badiou, Alain (2003), *Logiques des mondes*, Seuil, Pariz.

Isti (1999), »Scena Dvojega«, prev. Alenka Zupančič, Analecta 11, Ljubljana.

Isti (2004), *Ali je možno misliti politiko. Manifest za filozofijo*, Založba ZRC, Ljubljana.

Meillassoux, Quentin (2016), »Histoire et événement chez Badiou«, dostopno na <http://michelpeyret.canalblog.com/archives/2016/02/21/33402815.html>

Brentel, Helmut (1989), *Soziale Form und ökonomisches Objekt. Studien zum Gegenstands- und Methodenverständnis der Kritik der politischen Ökonomie*, Springer Fachmedien, Wiesbaden.

Bruno, Pierre (2010), *Lacan, passeur de Marx. L'invention du symptôme*, Point Hors Ligne, Editions érès, Toulouse.

Marx, Karl (2011) *Kapital. Kritika politične ekonomije*, Zvezek 1, Knjiga 1, Naprej, Ljubljana.

Isti (1971), *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie*, Erster Band, Buch 1, *Marx-Engels Werke*, zv. 23, Dietz Verlag, Berlin.

Heinrich, Michael (2011), *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster.